

Proč ne sociografická metoda?

(Zamyšlení nad pozapomenutou metodou, jež může být vhodná pro výzkum v sociální práci).

Eva Křížová

Říká se, že každý obor je specifický svým předmětem zkoumání a metodou, kterou k tomuto zkoumání užívá. Obor sociální práce patří k těm, které prodělaly a prodělávají viditelný profesní růst. Součástí tohoto profesního růstu je také snaha o realizaci výzkumných projektů a získávání vlastních výzkumných dat, na jejichž základě by mohla být reflektována praxe, nebo by se stávající praxe mohla inovovat či by mohly být identifikovány problémy zatím skryté. Do této kategorie patří také rozvoj specifických metodologických postupů. V tomto příspěvku se chci zamyslet nad tím, zda by nebylo pro obor sociální práce vhodné rehabilitovat jednu kdysi provozovanou, ale v průběhu dalšího vývoje sociologie pozapomenutou metodu empirického výzkumu a tou je sociografie. Mnozí sociální pracovníci cítí, že kvantitativní sociologické techniky nevyhovují jejich „terénu“ a inklinují pak k etnografickým popisům a etnografii jako metodě či oboru. Ty jim pomáhají řešit problém, že vědecké metody a techniky zkoumání nelze úplně vždy podle zlatého pravidla uplatnit na lidské a sociální situace a zejména ne na specifické sociální a lidské situace, jež jsou předmětem zkoumání sociální práce. S ohledem na cílové skupiny sociální práce se spíše nabízí kvalitativní techniky a postupy, ale často vzniká potřeba výsledky kvantifikovat. Jak převést kvalitativní údaje do čísel? Obvykle to nejde, pokusy selhávají. Právě z této pragmatické potřeby zjistit něco konkrétního, počitatelného a současně nemožnost uplatnit striktně a podle všech pravidel kvantitativní metodologie takový postup, který výsledky zajistí, vzniká v sociální práci dobře míněná, ale zatím z vědeckého hlediska spíše kritizovaná snaha o propojování kvantitativních a kvalitativních přístupů i výsledků.

K sepsání tohoto článku mne vede dlouholetá zkušenost s výukou studentů v pečujících oborech, v současné době studentů sociální práce. Dlouhodobě také sleduji výzkumnou produkci odborníků či začínajících odborníků v sociální práci a všímám si, že metody, přenášené ze sociologie do prostředí sociální práce nepřinášejí to, co mají — validní a reliabilní poznatky aplikovatelné v praxi či sloužící rozvoji teorie. Někdy jsou poznatky banální (známe je i bez výzkumu), někdy jsou nesrozumitelné jiným čtenářům kromě autorů, málo čtivé a málo slouží těm, kdo se v praxi sociální práce opravdu pohybují a kteří by právě těchto poznatků měli a mohli využívat pro zlepšení své činnosti. Smyslem tohoto příspěvku je hledat řešení a oprášit regulérní techniku a metodu zkoumání sociálních problémů, jež by alespoň v některých situacích a případech mohla posloužit.

Do historie sociálních výzkumů bez jakékoli pochybnosti patří studie o nezaměstnanosti v Marienthalu sepsaná později proslavenými sociology Marií Jahodou, Paulem Lazarsfeldem a Leopoldem Zeiselem v době Velké hospodářské krize (Jahoda et al 2013, Jeřábek 2014). V podstatě žádná publikace z historie sociologie ji nemůže opomenout (Linhart et al. 1996, Šubrt 2008). Je dodnes aktuální a poučná nejen pro ty,

kdo se zabývají nezaměstnaností (Buchtová 2013), ale i ty, kteří se zabývají výzkumem v sociální práci, ať již jako studenti nebo učitelé metodologie.

V čem konkrétně? V letech 1929–1931 byla masová nezaměstnanost zcela novým produktem kapitalismu, novým jevem. Z prosperujícího a sociálně strukturovaného městečka s rozvinutými pracovními příležitostmi, ale i službami všeho druhu, včetně kulturních, společenských a sportovních spolků, se stala v krátké době „unavená pospolitost“. Autoři přinesli zásadní zjištění, co se děje s komunitou, jež je vystavena hromadnému a nečekanému negativnímu jevu, jímž byla nezaměstnanost celého malého městečka, v němž v důsledku Velké hospodářské krize byly uzavřeny textilní továrny. Tak jak je tomu zvykem, nereagují všichni stejně, lze rozeznat jakési vzorce, které autoři popsali — poznali rodiny zlomené i nezlomené, rezignované, zoufalé i apatické. Všimli si, že ta samá událost má jiné důsledky pro muže a ženy. Zaznamenali orientaci na budoucnost a naději prostřednictvím dětí v rodině a péče o ně. Popis jak výsledků, tak postupů výzkumníků v Marienthalu je podrobně uveden buď v původní publikaci, jež byla do češtiny přeložena v r. 2013, anebo v různých publikacích znalce historie sociálních výzkumů Hynka Jeřábka (Jeřábek 2014 a další). Na tomto místě činím jen resumé toho nejpodstatnějšího, co se váže k dalšímu mému textu a další mé. Autoři skutečnost všestranně popisovali, ale neskončili jen u popisu detailů, nýbrž dokázali na základě svých poznatků stanovit typologii reakcí rodin, vzorce reakcí, a dokonce je kvantifikovali. Z tohoto hlediska kniha naplňuje vědecké ambice, jimiž je věci a procesy pojmenovávat, klasifikovat, analyzovat, s jistotou přesností odkrývat a usilovat o obecnější závěry.

JAK TOHO DOSÁHLI?

Ve snaze o poznání důsledků nezaměstnanosti autoři využili celou plejádu kvantitativních a kvalitativních postupů, které nejrůznějším způsobem propojovali (opět velmi podrobně uvedeno ve výše zmíněných zdrojích). Rozdávali dotazníky, v nichž lidé vyplňovali své jídelníčky, měřili čas chodcům na ulicích, nechali školní děti kreslit své představy o vánočních dárcích či vlastní budoucnosti. Studovali statistiky spotřeby masa, knihovni výpůjčky, analyzovali úřední zápisy a zdroje. Pokud komunikovali s obyvateli, činili tak na základě důsledně připravených postupů, jak získat spolupráci zkoumaných lidí. Pro vstup do terénu použili téměř postupů akčního výzkumu, kdy získávali důvěru účastníků výzkumu prostřednictvím pomoci, kterou pro ně organizovali (např. sbírka šatstva, zajištění zdravotní péče).

Kombinovali tedy postupy, které dnes nazýváme kvantitativními a kvalitativními a činíme mezi nimi poměrně ostrou hranici, dokonce se někdy, a celkem oprávněně, může objevit názor, že nelze ovládat obě metody na vysoké úrovni současně. Představme si sociologa, který od logistické regrese v SPSS programu přejde k zápisníku svých výzkumných poznámek (field notes), do něhož si zaznamenává výzkumnickou reflexivitu. Obtížně představitelné v této rovině vysoké specializace. Nejde jen o specifické znalosti, jež jsou dnes velmi rozpracované a sofistikované, ale také o výzkumnické naladění, výzkumnickou optiku či mindset s nímž k terénu přistupujeme. Přecházet z jednoho myšlenkového paradigmatu je těžší, než si myslíme. Současně je to ale někdy nevyhnutelné, žádá-li to výzkumná situace, výzkumný problém či

zkoumaná populace. Zpravidla je ale tato triangulace možná jen na nižší rovině specializace. Je možné, abychom jako výzkumníci disponovali základními znalostmi a dovednostmi v obou metodách a uměli je propojovat, ale jsem toho názoru, že toto lze jen do určité míry specializace.

Podobné techniky popisu sociálních prostředí a situací byly ještě rozvíjeny v tradici Chicagské školy, ale další vývoj sociologie se nesl snahou zvědečtit sociologii a učinit její výzkumný aparát natolik exaktním, aby metoda zkoumání snesla srovnání s metodami zkoumání přírodních a technických věd. Z historie sociologie víme, že parsonsovská empirická sociologie podnikla vítězné tažení široko daleko za americké hranice. Pozitivismus byl dokonce blízký i sociologii, provozované v socialistických zemích, pro jeho pragmatičnost, objektivismus a materialismus. Reakce ve svobodných zemích na sebe nedala dlouho čekat a na slabé výsledky exaktní kvantitativně orientované empirické sociologie reagoval obor sociologie vzvednutím kvalitativních přístupů, založených na sociálním konstruktivismu, etnometodologii, fenomenologické a hermeneutické sociologii, interpretativní sociologii apod. Ukázalo se, že např. Erving Goffman byl díky zúčastněnému pozorování v psychiatrických zařízeních schopen jen s tužkou a papírem a sociologickým myšlením formulovat do dnes obecně přijímanou teorii totálních institucí. Mohli bychom jmenovat více zářných příkladů, dokládajících, že k obohacení našeho poznání o společnosti nezbytně nepotřebujeme ani rozsáhlé týmy, ani počítače či software, anebo že přinejmenším nejsou dostatečnou zárukou, že něco poznáme. Někdy překvapivě stačí jednodušší prostředky a hlavně otevřené lidské myšlení. Tato pasáž opět není systematickou kritikou empiristické sociologie a obhajobou kvalitativních přístupů, k tomu existují publikace zasvěcenějších autorů, než jsem já. Tato pasáž je spíše další argumentací či přípravou pro mé závěrečné úsudky ohledně sociografie v sociální práci.

Vycházím tedy z následujících tvrzení:

- Sociografická metoda byla v průběhu 20. století produktivně využita a přinesla výsledky, které jsou trvale ceněnými, kvalitními výsledky vědeckého myšlení a vědecké aktivity ve společenských vědách. Jedná se o spolehlivou metodu, která obstojí i pod kritérii dnešních nároků, je dostatečně vědecká, neboť čerpá poznání z důkladného a rozmanitého popisu reality.
- Sociografie přináší důsledný popis, ten je primární, ale se snahou o vysvětlení a nalezení zobecňujících zákonitostí (podobně jako sociologie). Popisem se tedy nekončí, nýbrž úsilím výzkumníků je objevit vzorce, zobecnění, typologie. Avšak ambicí je především důkladně poznat a popsat problém (-grafie ve slovním základě), nikoli zákonitost (jak je spíše ambicí sociologie s „logos“ ve slovním základě).
- Výzkumníci získali zkoumané osoby k efektivní spolupráci, když smysluplně propojili své výzkumné motivy s potřebou zkoumaných. Správně a citlivě chápali, že výzkum zajímá výzkumníky, ale nezaměstnaní potřebují praktickou pomoc, a tu jim v mnoha ohledech zajistili.
- Kombinace kvantitativních a kvalitativních přístupů je pragmatická — je nesena potřebou zkoumaného problému, nikoli založením výzkumníka. Zkoumaný jev v sociální práci může mít rozporuplný charakter — cílem výzkumu může být např. zjištění potřeb klientů v číselných údajích, ale klient přitom není schopen

spolupracovat s dotazníkem, jeho dokumentace nejsou úplné a ani standardizovaný rozhovor nepřináší řešení, neboť situace každého klienta je diametrálně jiná.

CO A JAK DÁL?

Nabízí se řešení v důsledném rozpracování toho, co by sociografie mohla být, aby nadále splňovala požadavky vědecké práce a současně lépe vyhovovala potřebám problémů sociální práce. Tento příspěvek chtěl zatím pouze upozornit na opomíjený a zapomenutý název. Začneme tím, že se budeme o sociografii bavit, hledat její dnešní uplatnění, že něco jako sociografii připustíme. Že ji uznáme jako spolehlivou a regulární metodu výzkumu v sociální práci. Mluvíme-li o etnografické metodě v sociologii i sociální práci, sociografie je možná příhodnější a pro sociální práci vhodnější než etnografie, která dle mého úsudku a zkušenosti, zůstává u subjektivity výpovědi zkoumaného a nehledá interpretaci či vysvětlení. Sociální pracovník není ale etnografem. Je pracovníkem, rozkročeným mezi jedinci a společností, někdy se přiklání spíše k jedinci (když hledá jeho individuální řešení, poskytuje terapii, dělá případovou práci), někdy více ke společnosti (když se zabývá prevencí problémů). Potřebuje ale vidět věci v souvislostech, sociologicky. Nikdy by neměl být pouze na jedné straně a na druhou stranu zcela zapomenout. Proto je úkolem výzkumu v sociální práci přinášet nejen popis, ale i vysvětlení v kontextech a k tomu se, dle mého úsudku, hodí více sociografie, jako technika sociologii bližší než etnografie. Vědeckost může mít různé podoby a -grafie ve slově sociografie není méněcenná. Tato metoda dokáže podle mého soudu alespoň v některých situacích dobře zohlednit potřeby oboru sociální práce a přispět k výzkumnému rozvoji.

ODKAZY:

- Buchtová, B. *Nezaměstnanost*. Praha: Grada, 2013.
- Jahoda, M., Lazarsfeld, P., Zeisel, L. *Marienthal: sociografie komunity nezaměstnaných*. Brno: Masarykova univerzita, 2013.
- Šubrt, J. *Soudobá sociologie II. Teorie sociálního jednání a sociální struktury*. Praha: Karolinum, 2008.
- Linhart, J., Petrusek, M., Vodáková, A., Maříková, Hana. *Velký sociologický slovník*. Praha: Karolinum, 1996.
- Jeřábek, H. *Slavné sociologické výzkumy (1899–1949)*. Praha: SLON, 2014.